

УДК 94(477) “поч. ХХ ст.”

*Павленко Світлана Сергіївна*кандидатка історичних наук,
старша наукова співробітниця
відділу історії України і краю
XIV – початок ХХ ст.,Дніпровський національний історичний музей
ім. Д. І. Яворницького
(Дніпро, Україна)
Skaveta@i.ua*Svitlana S. Pavlenko*Candidate of Historical Sciences (PhD),
senior research fellow,Department of the History of Ukraine and the Region of the 14th–early 20th centuries,
Dnipro National Historical Museum
(Dnipro, Ukraine)**ТЕМА КОЗАЦТВА У ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАННЯХ
ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ ЯК ЕЛЕМЕНТ СТАНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ****THE THEME “COSSACKS” IN THE PERIODICALS OF THE EARLY 20TH CENTURY AS THE ELEMENT
OF DEVELOPMENT OF NATIONAL MEMORY****Анотація**

У статті розглядається взаємозв'язок між темою козацтва та поняттям національної пам'яті. Проаналізовано комплекс матеріалів періодичних видань з огляду на звернення до тем української історії XVI–XVIII ст. Значний сплеск зацікавлення простежується у період 1905–1914 рр. Завдяки плідній діяльності Д. І. Яворницького центром тогочасних козакознавчих студій стало м. Катеринослав. Проблеми історії козацтва були однією із центральних тем для видання “Дніпрові хвилі”. Значна кількість його публікацій присвячена історичним екскурсам, які мали здебільшого просвітницьке значення. Вони демонстрували, що територія Катеринославської губернії – це давній козацький край. Інший блок публікацій – статті політичного змісту. В них історичне минуле є засобом відстоювання сучасних інтересів українського народу.

Ключові слова: козак, національна пам'ять, Д. І. Яворницький, “Дніпрові хвилі”, “Рада”.

Summary

The article deals with the problem of correlation of the Cossack theme and conception of the national memory. The author has analyzed periodicals concerning Ukrainian history of the 16th–18th centuries. The great splash of interest to this subject is observed during in the period of 1905–1914. Thanks to Dmytro Yavornytskyi's fruitful activity, Katerynoslav became the centre of the Cossack studies. The problems of the Cossack history became the main theme of publications of the weekly “Dniprovi Khvyli” (Waves of the Dnieper). A lot of the publications were dedicated to the historical excursions which had educational significance. They showed that Katerynoslav province was the ancient Cossacks' land. Political articles constituted another group of publications. In these publications the historical past becomes the means of defending the Ukrainian people's current interests.

Key words: Cossack, national memory, D. Yavornytskyi, “Waves of the Dnieper”, “Rada”.

Національна пам'ять¹ є ключовим елементом самоідентифікації народу. Вона суттєво впливає на процеси державотворення, консолідацію населення, встановлення міцного зв'язку між різними регіонами, формування політичної культури тощо. Фактично лише в останні десятиліття Україна має можливість вільно апелювати до власної історичної спадщини. З огляду на сучасні суспільно-політичні проблеми, корегування національної пам'яті, позбавлення її застарілих імперських ідеологічних кліше та фактологічне наповнення здобутками наукових досліджень є актуальними завданнями, що визначають мету нашого дослідження: проаналізувати значення теми козацтва для українського суспільства поч. ХХ ст. Хронологічні межі роботи обґрунтовані тим, що у обраний часовий проміжок майже не залишилося безпосередніх свідків козацької доби, але для багатьох мешканців тогочасної України це була пам'ять їх дідів-прадідів. Відносна близькість та міфологізація сприйняття минулого додатково актуалізували саме цей прошарок історичної пам'яті для суспільства. З іншого боку, внаслідок революційних подій 1905–1907 рр. відбувалася певна лібералізація суспільно-політичного життя, в Наддніпрянщині почали друкувати власні україномовні видання. На їхніх сторінках автори прагнули відстоювати національні інтереси. Водночас цей етап передував становленню тоталітарної радянської ідеологічної машини, що згодом набула велетенських масштабів і діяльність якої полягала у підміні базових елементів національної пам'яті. Слід

¹ Національна пам'ять – своєрідний феномен суспільної свідомості, селективно збережена нацією сукупність знань, уявлень та ціннісних оцінок тих подій минулого, які справили вирішальний вплив на її становлення, самоідентифікацію, державотворчі й цивілізаційні досягнення та консенсусно сприймаються суспільством як найвагоміші для його самозбереження, консолідованого існування та конструктивного розвитку в майбутньому.

значити, що й за часів Російської імперії Україна не мала можливості вільно виробляти власний “продукт”, а була “ринком збуту” імперських ідеологічних концептів.

Основним джерелом для нашого дослідження є періодичні видання. Вони містять відомості про суспільні уявлення. Періодика була й залишається інструментом корегування національної пам’яті владою та інтелігенцією. Під час дослідження здійснено аналіз масиву газет губернського значення кін. XIX – поч. XX ст. – “Екатеринославские губернские ведомости”, “Одесские новости”, “Южное обозрение”. Ці видання вважалися офіційними вісниками і, зрештою, тема козацтва була для них закритою та неактуальною. Для справедливості слід зазначити, що історична тематика взагалі в цих виданнях не входила в коло пріоритетних напрямів.

Помітні відмінності простежуються у виданнях проукраїнського спрямування, що з’являлися після революційного підйому 1905–1906 рр. Першою україномовною газетою Наддніпрянщини стала “Громадська думка” (“Рада”). Її основне спрямування – опис поточних суспільно-політичних подій. Часопис також не приділяв великої уваги темі козацтва. Історичні екскурси здебільшого обмежувалися періодом другої пол. XIX ст., хоча загалом видання намагалося відстоювати інтереси українського суспільства та селян. Зокрема, це простежується у статті “До питання про землю донських козаків у Ростові на Дону окрузі” – її автор, Д. Щербаковський, пише про обраний регіон як заселений “нашими селянами”. Поняття “козак” у публікації фактично набуває меншої пріоритетності, ніж “селянин”².

Історичний екскурс був представлений у статті “Гайдамаки та хулігани” (підписана “І. Р-ий”)³. Вона не стосується козацтва, проте автор намагається висвітлити гайдамаччину як рух, що мав у своїй основі чітку ідейну концепцію – боротьбу за власні права проти “польського гніту та панування”.

Тема козацтва стала центральною для національно-політичних чи культурницьких видань вужчого спрямування. Зокрема, до них належало видання “Гасло”, що було рупором Революційної української партії та друкувалося в м. Чернівці. У випуску 1902 р. повідомлялося про видання книги “Козаччина” В. Секерського. В газетній замітці із цього приводу йшлося: “...на сторінках [книги. – Авт.] розкривається дуже популярно перебіг нашого лихоліття у боротьбі за волю України від Сагайдачного аж до упадку політичної свободи України та показано, як нам потрібно боротися за вільну самостійну Україну”⁴. Тож історія козацтва сприймалася як прямий приклад для вирішення актуальних на той час проблем. Ідеологічна спрямованість видання обумовила концентрацію його уваги не на “генетичній” пам’яті⁵, а на соціалістичних ідеях, базових засадах поділу суспільства на різні прошарки та їх боротьбі.

Центром козакознавчих студій поч. XX ст. по праву був Катеринослав, а їх фундатором – Д. І. Яворницький. Ще одним фактом тогочасного культурного життя Катеринославщини стало періодичне видання “Дніпрові хвилі” (1910–1913). Ініціатором його заснування був М. Богуславський, а редакторами – Д. Дорошенко та К. Котов. Часопис мав чітку проукраїнську спрямованість. На його сторінках видавці намагалися протидіяти основним тезам російського шовінізму, викривати факти наступу на українську мову та культуру. Саме тут з’являлася велика кількість статей популярного характеру, присвячених темі козацтва. У періодичному виданні наявні ілюстративні матеріали, історичні довідки, спогади, літературні нариси, що безпосередньо містили як відбитки вже відомих на поч. XX ст. елементів національної пам’яті, так і прагнення видавців розширити уявлення своїх читачів про часи, які вже минули. І саме козацтво стало тут ключовою темою.

У “Дніпрових хвилях” були як статті, безпосередньо присвячені українському лицарству, так і публікації, в яких автори зверталися до історії козацтва, аби дати відповідь на актуальні суспільно-політичні проблеми.

Перша група представлена публікаціями В. Степанова, Д. І. Яворницького, Т. Краснопільського, Я. Новицького, А. Кащенко. Частина цих статей, присвячена сюжетам регіональної історії, демонструвала генетичний зв’язок між тогочасним населенням Катеринославщини та козацтвом (Т. Краснопільський “Старі Кайдаки”⁶), витоки міста Катеринослав, тобто його заснування на місці слободи Половиця (Я. Новицький “Людська пам’ять про старовину”⁷), вимушене переселення козаків після знищення Січі (“Пам’ятник запорожцям, що першими прибули на Кубань”, автор – В. Ст-й)⁸.

Низка публікацій – екскурси, з яких читачі дізнавалися про політичну історію та традиції козацтва. А. Кащенко (“Над Кодацьким порогом (про гетьмана Івана Сулиму)”⁹) в літературній формі розповідає про повстання гетьмана І. Сулими (1635) та його долю. У своєму творі автор пропагує ідею необхідності єдності українського народу у боротьбі за власну свободу. Про традиції та політичну культуру козацтва оповідає В. Степовий (“Новий рік на Запоріжжі”¹⁰). Для нього базовим географічним терміном виступає поняття Вольностей Війська Запорозького Низового – тобто території майбутніх Катеринославської, частково Херсонської і Таврійської губерній.

На сторінках “Дніпрових хвиль” було надруковано чимало статей Дмитра Івановича Яворницького, зокрема “Як жило славне військо запорозьке низове”¹¹. Попри науково-просвітницьку спрямованість публікації, в ній чітко простежується

2 Щербаковський Д. До питання про землю донських козаків у Ростові на Дону окрузі // Рада. – 21 жовтня 1906 р. – № 32 – С. 1–2.

3 Гайдамаки та хулігани // Рада – 28 жовтня 1906 р. – № 38. – С. 2.

4 Гасло. Часопис РУП – Травень 1902 р. – С. 32.

5 Мається на увазі звернення до історичних сюжетів для обґрунтування сучасних суспільно-політичних процесів та перспектив подальшого розвитку.

6 Краснопільський Т. Старі Кайдаки // Дніпрові хвилі. – 1912. – № 6. – С. 96–98.

7 Новицький Я. Людська пам’ять про старовину // Дніпрові хвилі. – 1912. – № 10. – С. 155–157.

8 Пам’ятник запорожцям, що першими прибули на Кубань // Дніпрові хвилі. – 1912. – № 13–14. – С. 198–199.

9 Кащенко А. Над Кодацьким порогом (про гетьмана Івана Сулиму) // Дніпрові хвилі. – 1912. – № 23–24. – С. 312–314.

10 Степовий В. Новий рік на Запоріжжі // Дніпрові хвилі. – 1912. – № 1. – С. 12; Там само. – № 2. – С. 30–32.

11 Яворницький Д. І. Як жило славне військо запорозьке низове // Дніпрові хвилі. – 1912. – № 4. – С. 59–62; Там само. – № 5. – С. 73–77; Там само. – № 6. – С. 91–93.

українська ідея. Окремі факти, наведені автором, засвідчували, що козацтво не лише мало розвинене військове ремесло, політичну систему, стали демократичні традиції, а й високий культурний розвиток: *“Ми маємо документи <...> із яких видно, що на сотню козаків у курені тільки менша половина із усієї сотні була не писемною <...> І це тоді, коли російський сенатор князь Долгорукий був неписьменний <...>”*¹². Основою для ще однієї публікації історика стали спогади М. Джигіра, мешканця Олександрійського повіту, викладені у статті “Великий Луг (ділове оповідання)”¹³. А саме внеску Д. І. Яворницького в дослідження теми козацтва присвячена стаття Д. Дорошенка “Запорожський батько”¹⁴.

Цілком інший характер має друга група статей, де центральне місце посідали сучасні суспільно-політичні проблеми. Публікація “Мазепинці чи Богдановці”¹⁵ має суто політичний зміст. Історичні факти наводяться як контраргументи, спрямовані проти базових тез російської шовіністичної українофобної пропаганди. Автор говорить про право українців на розвиток власної культури та вільне вживання мови. Одним із його аргументів виступає теза: *“<...> вони [місцеве населення. – Авт.] хочуть говорити своєю прабатьківською мовою, якою говорили за часів святого князя Володимира <...> за Богдана Хмельницького, добровільно прилучившись до братньої єдиновірної Москви...”*¹⁶. Ця теза, з одного боку, вказує на давність української мови, її спадковість від давньоруської доби та періоду козаччини, а з другого – не заперечує головні засади ідеологічного концепту Російської імперії. Поняття возз’єднання є ключовим для розуміння тогочасного суспільства. Щоправда, автор сприймає цей процес досить своєрідно: *“Так, ми йдемо за Богданом Хмельницьким! Він прилучаючись до Москви, як рівний до рівних, поставив умовою забезпечення вільності козацької, давніх прав і самовпорядкування України, одним словом того, що тепер зветься автономією”*¹⁷. Тут мовиться про наявність політичних прав в українського народу, тобто культурна спрямованість не є межею для розвитку українського суспільно-політичного руху. Однак вираз “мазепинці” та власне постать гетьмана І. Мазепи у публікації мають цілковито негативний відтінок: *“<...> навіть у шкільних підручниках стоїть, що гетьман Мазепа, думаючи одірвати Україну од Москви спирався тільки на старшину козацьку <...> Народ вірно оцінив Мазепинські наміри і не пішов за ним”*¹⁸. Для тогочасного суспільства інше сприйняття було неможливим. Саме таку інтерпретацію нав’язував царат.

Отже, тема козацтва на поч. ХХ ст. була важливою частиною національної пам’яті та самоідентифікації українського народу. Однак імперська політика накладала значний відбиток – звужуючи методи її корегування, нав’язуючи власні інтерпретації. В локальному середовищі козацтво не втрачало своєї актуальності та сприймалося саме як українське лицарство. Місцева інтелігенція постійно шукала можливості для винесення цієї теми на ширший рівень обговорення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Будинок І. Мазепи в Чигирині // Дніпрові хвилі. – 1912. – № 3. – С. 44.
2. Гайдамаки та хулігани // Рада – 28 жовтня 1906 р. – № 38. – С. 2.
3. Гасло. Часопис РУП – Травень 1902 р. – С. 32.
4. Дорошенко Д. Запорожський батько // Дніпрові хвилі. – 1913. – № 10. – С. 163.
5. Кащенко А. Над Кодацьким порогом (про гетьмана Івана Сулиму) // Дніпрові хвилі. – 1912. – № 23–24. – С. 312–314.
6. Краснопільський Т. Старі Кайдаки // Дніпрові хвилі. – 1912. – № 6. – С. 96–98.
7. Любовець О. М. Національна пам’ять в Україні: регіональний аспект / О. М. Любовець // Національна та історична пам’ять. – 2013. – Вип. 6. – С. 117–125.
8. Мазепинці чи Богдановці // Дніпрові хвилі. – 1912. – № 2. – С. 21–23.
9. На могилі кошового отамана Івана Сірка (с. Капулівка, Катеринославський повіт) // Дніпрові хвилі. – 1912. – № 1. – С. 1.
10. Новицький Я. Людська пам’ять про старовину // Дніпрові хвилі. – 1912. – № 10. – С. 155–157.
11. Пам’ятник запорожцям, що першими прибули на Кубань // Дніпрові хвилі. – 1912. – № 13–14. – С. 198–199.
12. Степовий В. Новий рік на Запоріжжі // Дніпрові хвилі. – 1912. – № 1. – С. 12.
13. Степовий В. Новий рік на Запоріжжі // Дніпрові хвилі. – 1912. – № 2. – С. 30–32.
14. Щербаківський Д. До питання про землю донських козаків у Ростові на Дону окрузі // Рада. – 21 жовтня 1906 р. – № 32. – С. 1–2.
15. Яворницький Д. І. Великий Луг (ділове оповідання) // Дніпрові хвилі. – 1912. – № 11–12. – С. 179–181.
16. Яворницький Д. І. Як жило славне військо запорозьке низове // Дніпрові хвилі. – 1912. – № 6. – С. 91–93.
17. Яворницький Д. І. Як жило славне військо запорозьке низове // Дніпрові хвилі. – 1912. – № 5. – С. 73–77.
18. Яворницький Д. І. Як жило славне військо запорозьке низове // Дніпрові хвилі. – 1912. – № 4. – С. 59–62.

12 Слід зазначити, що факт про не писемність князя Долгорукого досить сумнівний та був наведений автором для підтвердження власних поглядів, див.: Яворницький Д. І. Як жило славне військо... – № 6. – С. 92.

13 Яворницький Д. І. Великий Луг (ділове оповідання) // Дніпрові хвилі. – 1912. – № 11–12. – С. 179–181.

14 Дорошенко Д. Запорожський батько // Дніпрові хвилі. – 1913. – № 10. – С. 163.

15 Мазепинці чи Богдановці // Дніпрові хвилі. – 1912. – № 2. – С. 21–23.

16 Там само. – С. 22.

17 Там само.

18 Там само.

REFERENCES

1. Budynok I. Mazepy v Chyhyrynii // Dniprovi khvyli. – 1912. – № 3. – S. 44.
2. Haydamaky ta khulihany // Rada. – 28 zhovtnia 1906 r. – № 38. – S. 2.
3. Haslo. Chasopys RUP. – Traven 1902 r. – S. 32.
4. *Doroshenko D.* Zaporozhskiy batko // Dniprovi khvyli. – 1913. – № 10. – S. 163.
5. *Kashchenko A.* Nad Kodatskym porohom (pro hetmana Ivana Sulymu) // Dniprovi khvyli. – 1912. – № 23–24. – S. 312–314.
6. *Krasnopilskiy T.* Stari Kaydaky // Dniprovi khvyli. – 1912. – № 6. – S. 96–98.
7. *Lyubovets O. M.* Natsionalna pamyat v Ukraini: regionalnyi aspekt // Natsionalna ta istorychna pamyat. – 2013. – Vyp. 6. – S. 117–125.
8. Mazepyntsi chy Bohdanovtsi // Dniprovi khvyli. – 1912. – № 2. – S. 21–23.
9. Na mohyli koshovoho otamana Ivana Sirka (s. Kapulivka, Katerynoslavskiy povit) // Dniprovi khvyli. – 1912. – № 1 – S. 1.
10. *Novytskyi Y.* Lyudska pamyat pro starovynu // Dniprovi khvyli. – 1912. – № 10. – S. 155–157.
11. Pamyatnyk zaporozhtsyam, shcho pershi prybuli na Kuban // Dniprovi khvyli. – 1912. – № 13–14. – S. 198–199.
12. *Stepovyi V.* Volnosti // Dniprovi khvyli. – 1912. – № 1. – S. 13.
13. *Stepovyi V.* Novyi rik na Zaporizhzhii // Dniprovi khvyli. – 1912. – № 1. – S. 12.
14. *Stepovyi V.* Novyi rik na Zaporizhzhii // Dniprovi khvyli. – 1912. – № 2. – S. 30–32.
15. *Shcherbakovskiy D.* Do pytannya pro zemlyu dons'kykh kozakiv u Rostovi na Donu okruzi // Rada. – 21 zhovtnia 1906 r. – № 32. – S. 1–2.
16. *Yavornytskyi D. I.* Velykyi Luh (dilove opovidannya) // Dniprovi khvyli. – 1912. – № 11–12. – S. 179–181.
17. *Yavornytskyi D. I.* Yak zhylo slavne viysko zaporizke nyzove // Dniprovi khvyli. – 1912. – № 5. – S. 91–93.
18. *Yavornytskyi D. I.* Yak zhylo slavne viysko zaporizke nyzove // Dniprovi khvyli. – 1912. – № 5. – S. 73–77.
19. *Yavornytskyi D. I.* Yak zhylo slavne viysko zaporizke nyzove // Dniprovi khvyli. – 1912. – № 4. – S. 59–62.

Перелік ілюстрацій:

Рис. 1. На могилі кошового отamana Івана Сірка в с. Капулівка Катеринославського повіту (за: На могилі кошового отamana Івана Сірка (с. Капулівка, Катеринославський повіт) // Дніпрові хвилі. – 1912. – № 1. – С. 1).

Рис. 2. Будинок І. Мазепи в Чигирині (за: Будинок І. Мазепи в Чигирині // Дніпрові хвилі. – 1912. – № 3. – С. 44).

Рис. 2

Рис. 1